



Genizli ĩ Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu

İlahı GURBANLI*

Öz: Makalede, Azerbaycan Türkçesi ve genel olarak Türk lehçelerinde genizli ĩ sesi ve bu sesin türevlerinin tarihsel ve bölgesel varyasyonları ele alınmaktadır. Genizli ĩ sesi, eski Türkçeden günümüze kadar uzanan bir fonetik özellik olarak incelenmiş, zamanla bu sesin farklı bölgelerde ve ağızlarda farklı şekillere evrildiği belirtilmiştir. Bu sesin düşmesi ya da farklı seslere dönüşmesi (örneğin "ng", "ń", "y", "ę", "v" gibi) Türk lehçeleri arasında belirgin farklılıklar yaratmıştır. Makale, Oęuz ve Kıpçak lehçelerindeki genizli ĩ sesinin eski bir dil unsuru olduğunu ve farklı coğrafi bölgelerde bu sesin farklı şekillerde korunduğunu bilimsel veriler ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özellikle Azerbaycan Türkçesinin ağızları arasında bu sesin kullanımı açısından dikkat çekici çeşitlilikler bulunmaktadır. Batı ağızlarında genizli ĩ sesi ve birleşik nę sesi aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Doęu ve kuzey bölgelerinde ise bu ses ya tamamen kaybolmuş ya da başka seslere dönüşmüştür. Örneęin, Şamahı ve Doęu Azerbaycan bölgelerinde genizli ĩ sesine rastlanmazken, Batı Azerbaycan ağızlarında hem kelime köklerinde hem de eklerde sıkça görülmektedir. Bölgesel farklılıkların yanı sıra, tarihsel-etnik süreçlerin ve göçlerin bu dilsel özelliklerin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Ayrıca "Kitâb-ı Dede Korkut" gibi eski Türk yazılı kaynaklarında genizli ĩ ve diğer ses değişimlerinin nasıl ele alındığı da detaylı şekilde analiz edilmiştir. Sonuç olarak genizli ĩ sesi ve türevlerinin, Türk dillerinin hem tarihsel hem de coğrafi farklılıklarını anlamak için önemli bir anahtar olduğu bu çalışma ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lehçe, dil, Oğuz, Türk, genizli ĩ.

The Status of the Nasalized N Sound in Contemporary Turkic-Oghuz Dialects and Accents

Abstract: The article examines the "nasalized ĩ" sound and its derivatives in Azerbaijani Turkish and Turkish dialects in general, focusing on its historical and regional variations. The nasalized n sound is analyzed as a phonetic feature that has persisted from Old Turkic to the present, and it is noted that this sound has evolved differently in various regions and dialects over time. The disappearance of this sound or its transformation into other sounds (such as "ng," "ń," "y," "ę," or "v") has created significant distinctions among Turkish dialects. The article emphasizes that the nasalized n sound in the Oghuz and Kipchak dialects is an ancient linguistic element. This sound has been preserved or lost across various geographical areas. Notably, there is remarkable diversity in the usage of this sound among the dialects of Azerbaijani Turkish. In the Western dialects, the nasalized n sound and the combined "nę" sound are actively used. In contrast, in the eastern and northern regions, this sound has either completely disappeared or transformed into other sounds. For instance, the nasalized n sound is absent in regions like Shamakhi and Eastern Azerbaijan, while it is frequently observed in both word roots and suffixes in Western Azerbaijan dialects. In addition to regional differences, historical-ethnic processes and migrations are stated to have played a significant role in shaping these linguistic features. Furthermore, how the nasalized n and other sound changes are addressed in old Turkic written sources, such as the "Book of Dede Korkut" is analyzed in

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, gurbanovailahe@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0009-1060-2033>.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 04-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1613289>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Gurbanlı, İ. (2025). Genizli ĩ Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 1-13. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1613289>

detail. In conclusion, it is noted that the nasalized *ŋ* sound and its derivatives serve as an important key to understanding the historical and geographical variations of Turkic languages.

Keywords: Dialect, language, Oghuz, Turkic, nasalized *ñ*.

Giriş

Genizli *ŋ* sesinin tarihsel gelişimini daha iyi takip edebilmek için çağdaş Türk lehçelerinin Oğuz grubuna dâhil ağızlarda da bu sesin statik durumu dikkate alınmalıdır. Bu nedenle önce Türk lehçelerinde ve ağızlarında genizli *ŋ* sesinin kullanım sıklığını inceleyelim. Bu sesin tarihsel gelişimine ve “n” sesine dönüşümüne değinen A. M. Şçerbak, Türk lehçelerinin tasnif esasları arasında ünlü uyumu, çift noktalı çinlamadan kaçınma durumları, genizli *ŋ* ve “n” seslerinin dengesiz durumu, birkaç ünsüz sesin başlangıçta kelimelerde kullanılmaması gibi konulara dikkat çekmektedir (Şçerbak, 1970, s. 83). Burun ünsüzleri olan “m, n, genizli *ŋ*” ve damak ünsüzü “y” sesleri, dilin orta kısmının yumuşak damağa değmesi sonucu telaffuz edilir. Bunlardan “m” ve “n” seslerinin birincil olduğu varsayılabilir. Örneğin, “b” sesi yerine kullanılan “m” sesi, geriye doğru benzeşme sırasında meydana gelir: “beŋ-men, biŋ-min, bıyık-mıyık, böŋ-mön (üzüntü)” gibi. Genizli sesler tek heceli kelimelerin sonlarında, çok heceli kelimelerin ise hem ortasında hem de sonunda görülür. Ancak genizli *ŋ* sesinin son konumu biraz karmaşıktır. Bu noktada, kelime sonunda “ng” veya “nk” kombinasyonlarının karakteristik olmadığı belirtilmektedir. Örneğin, sesli harfle başlayan bir ek eklendiğinde genizli *ŋ* sesinin ünlü ses hâline dönüşmesi gibi. Bu hipotezden hareketle genizli *ŋ* sesinin ng ve nk seslerinin bölünmesi sonucunda ortaya çıktığı öne sürülmektedir.

Abdullayev, genizli *ŋ* sesinin Özbek ağızlarındaki tanımını verirken, eş anlamlılığa göre iki varyanttan bahseder ve arka ile ön genizli *ŋ* karşıtlığını sert ve yumuşak vokalizmle ilişkilendirir. Öncelikle bu sesin yumuşak versiyonu, dilin orta kısmının sert damağa değmesi sonucu oluşurken, sert versiyonu dilin arka kısmının yumuşak damağa değmesi sonucu oluşur. Genizli *ŋ* yumuşak çeşidi, Kıpçak lehçelerinde aynı sese sahip olmasına rağmen Oğuz lehçelerinde daha düz ve yumuşak telaffuz edilir. Ünlüden önce geldiğinde ünlü düşer ancak kendisinden sonra gelen ünlü, damak karakterini korur ve genizli olarak adlandırılır. Genizli *ŋ* iki katına çıkarılabilir: *tenna*, *donnik*, *yenna*. Kıpçak lehçelerinde bu konumdaki genizli *ŋ*, ya başka bir sese dönüşür ya da “ng” (*yenge*) olarak telaffuz edilir.

Deny, Türkiye Türkçesinde genizli *ŋ* ve bu sesin düşmesinden dolayı oluşmuş ses değişimlerine değinirken bu sesin genizliğinden sıyrılabilmesi olasılığını da ele almıştır.

Bir dental genizli *ŋ* (bazen çeviri yazıda *ŋ* ile kaydedilir) bu ünsüz, bazı ağızlarda gırtlaklı ünlü bir n biçiminde söylenilir. Bunu söylemek için dil boğaza doğru daha çok geriye itilir. Türkçedeki bu sesin Orta Asya’daki ng ünsüz kümesiyle yakın akrabalığı vardı. İstanbul Türkçesinde ise

yalnız bir imla kalıntısından başka bir varlığı yoktur. Bu n sesi o, ö, u, ü dudak ünlülerinden biri yanında bulunduğu zaman, bazı defa dudaklı m'ye kadar varır.

Örneğin: *doğuz-domuz koşu-komşu göñlek-gömlek*. Bu ğ sesi gırtlak ses özelliğini kaybedeceği, bu olaydan daha seyrek olarak genizliğinden sıyrılıp yalnızca bir gırtlaklı ünlü “k, g” hâline gelebilir.

Sağız (Altay Türkçesi) → sakız (Türkiye Türkçesi)

Sağışkan (Altay Türkçesi) → saksagan (Türkiye Türkçesi)

Türkiye Türkçesinde “tañrı” kelimesi bazen “tağrı” şeklinde telaffuz edilir. Dikkat edilmesi gereken husus, bu örneklerdeki “ñk” değişmesi, yalnız “a” ünlüsünden sonra oluyor. Yine Anadolu’da, ihtimal ki, “n~g~y” yerine bir “ñ-y” gelişmesinin izleri görülür: öñünde-öyünde, eñil-eyil” (Deny, 2012, s. 59).

Bu görüşlerin birçoğu Azerbaycan şivelerinde de gözlemlenebilir. Çok sayıda lehçe ve ağızda genizli ğ sesinin düşmesi, yarı ünlülerin oluşması için zemin hazırlar. Ağızlarda çoğul isimlerin türetilmesinde bir takım eski özellikler ortaya çıkmaktadır. Oğuz ve Kıpçak boylarının dilsel özellikleri olarak oluşan genizli ğ sesinin ve telaffuz şekli ng arkaikleşmesi, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde dil özelliği gibi oluşan “ñ, n, ğ, v, y” sesleri yaygınlaşarak Türk lehçeleri ve şiveleri arasında farklılıklar yaratmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bu açıdan kendini gösteren çeşitlilik, tarihsel-etnik süreçlerle bir lehçenin kendi içinde farklılık göstermesi, hem genizli ğ hem de “y, ğ, v” unsurlarının gelişmesi sahaya devamlı olan göçlerle ilgilidir.

Günümüz diyalektlerinde, özellikle de Batı ağızlarında, dilimizde normal hâle gelmiş ‘n’ sesinden başka iki tür ses daha kullanılmaktadır: biri velar (genizli ğ) sesi, diğeri ise birleşik ‘nq’ sesidir.

Memmedli, Azerbaycan diyalektlerindeki genizli ğ sesinin durumunu şöyle değerlendirmektedir: Genizli ğ, dil arkası akıcı (rezonanslı) bir sestir. Bu ses eski Türk ünsüzüdür. Bu sesin kullanışına göre Azerbaycan Türkçesinin ağızları iki kısma ayrılır.

1. Genizli ğ sesi hiç bulunmayan ağızlar. Bu Kuzeydoğu ağızlarıdır.
2. Genizli ğ kullanılan ağızlar. Batı ağızları bu gruba girmektedir (Memmedli, 2019, s. 69).
3. Azerbaycan Türkçesi genizli ğ kullanmayan ağızlar: Bakü (nadiren birkaç köyde kısıtlı kelime dışında hiç gözükmemektedir), Şamahı ve Doğu bölgesi ağızları (Mammedli, 2019, s. 68).

Biz, Azerbaycan ağızlarını 3 kategoride sınıflandırdık:

1. Doğu ağızları. Bu bölgelerin ağızlarında kelime köklerinde ve 2. şahıs eklerinde genizli ń sesine rastlanmamaktadır.
2. Genizli ń düşmüş, kendisinden sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir. Şeki, Zagatala ve daha çok Kuzey ağızları, Güney ağızları. Örneğin, *-Maa de, görüm necası~z?* (Zengilan ili) *Gəldi~z mı?* (Zəngilan ili) *Xan başa~ dönüm* (Qubadlı ili).
3. Genizli ń ve “ng” seslerinin daha sık kullanıldığı ağızlar. Batı ağızları bu iki sesi de sık şekilde kullanmaktadırlar. Genizli ń sesi bu bölge ağızlarında hem kelime köklerinde son hecede hem de eklerde görünmektedir. Örneğin, *sizi yel da vuror, yağış da vuror, niyə canıñız polat kimidi?* (Gazah ili) *Elə bildim səñiin qisasını məndən alajahlar* (Tavuz ili) *Dedi sən maa tanıyermisañ mı?* (Gurcüstan, Marneuli ili).

Azerbaycan haritası üzerinden sahada genizli ń sesinin sık kullanıldığı ağızlar gösterilmektedir.

Harita

1. Kırmızı renk = genizli ń düşmüş, kendisinden sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış, ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir.
2. Mavi renk = genizli ń sesinin hiç kullanılmadığı ağızlar.
3. Yeşil renk = genizli ń sesinin daha sık olduğu ağızlar.

Yazılı Kaynaklarda Genizli ń Sesi

Türk lehçelerinin tarihî ve çağdaş yazılı metinlerinde de genizli ń sesi kullanılmıştır. Dikkatimizi çeken nokta, bu sesin parçalanmasından sonra oluşan ses değişimlerinin yazılı kaynaklarda nasıl yer aldığıdır. Qaben, eski yazılı kaynaklarda bu seslerin varlığıyla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bunun dışında bir ‘m, n, nj’ ve Brahmi alfabesine göre muhtemelen ‘n’den türemiş ve ünlüyü genizlileştiren bir ‘m’ sesi de mevcuttur. Seyrek olarak ‘g~ğ~g’ değişimi gözlemlenmiştir: ‘Ötjim, agim’ (‘sınırlı’), ‘âyin, agin’ (‘omuz’), ‘â jir, âgir’ (‘izlemek’)” (Qaben, 1988, s. 39).

Talat Tekin, Orhon Yazılarında genizli ń’nin söz sonunda ve söz içinde bulunduğunu öne sürüyor (Tekin, 2016, s. 68). Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden olan *Codex Cumanicus*’tur. 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyılın ilk yarısına ait bu eserde genizli ń sesine rastlanmaktadır. Eserdeki kelimelerde görülen ön damak genizli ń sesinin, muhtemelen önce bir ön damak patlayıcı ünsüzü olan “g”ye, ardından “v”ye değişmesi söz konusudur (Argunşah ve Güner, 2022, s. 79-92).

Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesinde yazılmış önemli bir eserdir. Eserin ses bilgisi incelendiğinde genizli ń ile diğer n sesi arasında yapısal bir “karşıtlık” (opposition) olduğu

görülmektedir: *men (ben) – meñ (yüzdeki ben), ton (giysi) – toñ/doñ (buz tutma)* (Dilaçar, 2020, s. 57).

Karahanlı dönemine ait bir diğer önemli eser olan Mahmut Kâşgarlı'nın sözlüğünde (*Dîvânu Lugâti't-Türk*) genizli ħ sesinin değişimlerini izleyebiliriz. Örneğin, birinci şahısta *tapındın*, ikinci şahısta *tapındıñ* (genizli ħ), üçüncü şahısta ise *tapındı* denir. Argu boyuna ait bazı kelimelerde ise ikinci şahıs *tapındug* şeklinde görülmektedir (Kâşgarlı, 2023, s. 167). Genizli ħ sesinin bölünmesi ve değişimi, Karahanlı zamanından daha önceye dayanmakta olup bu durum şüphe doğurmamaktadır. Karahanlı dönemine ait her iki eserde de bu gelişime dair bulgular bulunmaktadır.

Aynı şekilde, Oğuz grubu lehçelerinin en eski yazılı kaynağı olan *Kitab-ı Dede Korkut*'ta “y~v, g~v, ğ~v” geçişleri üzerine Muharrem Ergin şu tespitlerde bulunur:

g → v: Osmanlı sahasında yuvarlak ünlülü kelimelerde bu ses değişimi son dönemlerde ortaya çıkmış bulunan bu değişiklik tabii *Dede Korkut*'ta yoktur. Azeri sahasında bu değişiklik bugün de olmamış ve böyle “g”ler “v” yerine “y”ye çevrilmiştir. Demek ki *Dede Korkut*'ta devir bakımından olduğu gibi saha bakımından da böyle bir değişiklik görülmemesi tabiidir. “g” sesleri ‘v’ye değil, ‘y’ye dönüşmüştür. Eserde “g” sesleri eski hâliyle korunmuştur. “y → v” geçişi de *Dede Korkut* dilinde görülmez. “ğ → v” geçişi ise Eski Türkçede iken başlamıştır. Onun için bunun örnekleri *Dede Korkut*'ta vardır: *kov, karavul, şovuk*. Bunlara karşılık kılavuz kelimesi eserde *kulağuz* şeklindedir, Mahmut Kâşgarlı'da *kilabuz ve kulavuz* olarak geçen kelime, Eski Anadolu ağızlarında *kilağuz* şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra bu kelime *kilavuz* olarak değişmiştir. “nq” sesi ise destanda yer almaz. Genizli ħ şeklinde kullanılmıştır. “n → m” geçişi ise *Dede Korkut*'ta yeni başlamış bir süreçtir: *kömlək* (Ergin, 2018, s. 423).

Azerbaycan şivelerinde ve XIX. yüzyıl halk edebiyatında bu sesle ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür.

Örneğin: Əbruylərin yay tək əgüb kökdə hilali, Yengi ayının yoxdu bu dünyada zəvali. Birleşik ‘nq’ sesi, ‘ħ’ sesine kıyasla daha eskidir. Bu seslerin ne olduğunu ve nasıl telaffuz edildiklerini anlamak için Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya geçen kelimelere dikkatle bakmakta fayda bulunmaktadır. Örneğin, bu kelimeler kendi bileşenlerine “n+q” ayrılarak telaffuz edilmiş ve yazılmıştır: “təngüz, təngiz, yengi” vb. (Mirzəzadə, 1990, s. 24).

Türk lehçelerinde genizli ħ ve diğer ses değişimleri hem eski yazılı kaynaklarda hem de modern şivelerde izlenebilir bir tarihsel süreci göstermektedir. Özellikle seslerin yazıya aktarılma biçimi, bölgesel ve dönemselsel farklılıklar sergilemektedir. *Dede Korkut* gibi eski kaynaklar, ses

değişimlerinin henüz oturmadığı ve kimi değişimlerin başlangıç aşamasında olduğu bir döneme ışık tutmaktadır.

Türkiye Türkçesi Ağzları

Doğu Anadolu ağzlarının en dikkat çekici fonetik özelliği, genizli ń sesinin yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Bu ses olayı, bölgenin tarihsel ve demografik yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. Erzurum, Kars ve Çorum gibi şehirlerde, halk arasında özellikle bu ses değişiminin yaygın olması hem göçebe kültürün izlerini hem de yerleşik hayata geçişin etkilerini yansıtır.

Göçebe yaşam tarzının, Türk halklarının diline kazandırdığı dinamik yapı, bu bölgedeki ses değişimlerinin temel sebeplerindedir. Göçebe toplulukların, farklı coğrafyalara seyahat ederken karşılaştıkları yeni kültürler ve dillerle kurdukları etkileşimler, Türkçenin fonetik yapısında değişimlere neden olmuştur. Erzurum ve çevresinde görülen genizli ń sesinin yaygınlığı, bu bölgenin tarih boyunca çeşitli Türk boylarıyla olan dilsel etkileşiminin bir sonucudur. Türk dilinin tarihsel evrimi, dilin farklı coğrafyalarda nasıl şekillendiğini, fonetik değişimlerin nasıl meydana geldiğini ve bu değişimlerin toplumsal yapı ile nasıl iç içe geçtiğini anlamamıza yardımcı olur. Genizli ń sesi, Türkiye Türkçesinin ağzlarında çok önemli bir yer tutan bir fonetik özelliktir. Ancak bu sesin kullanımı, ağzlara göre farklılık göstermektedir. Bazı ağzlarda güçlü bir şekilde korunmuşken, bazı ağzlarda fonetik değişimler ve dış etkileşimler sonucu ya kaybolmuş ya da yerine başka sesler ortaya çıkmıştır. Bu durum, bölgesel ağzların tarihsel geçmişi, kültürel yapıları ve coğrafi konumları ile yakından ilişkilidir.

Genizli ń Sesinin Bölgesel Durumu

Korunan Ağzlar: Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve bazı Orta Anadolu ağzlarında genizli ń sesinin korunmuş olması, bu ağzların tarihsel bağlamda belirli Türk boylarının yerleşim alanları olmasıyla açıklanabilir. Türklerin farklı boylarının yoğunlaştığı ve eski göç yolları üzerinde bulunan bu bölgelerde, göçebe kültürünün etkisiyle arkaik dil özelliklerinin korunması sağlanmıştır.

Erzurum, Çorum, Kars Dahil Doğu Anadolu Ağzları

Bu ağzlarda incelenen sesin özelliklerine geçmeden önce, bu bölgelerdeki Türk boylarının yerleşim durumuna kısaca göz atalım:

Ayırım Boyu: Ayırım boyunun Kars yöresine ne zaman geldiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Selçuklu Sultanlığı'nın çöküşünden sonra XVI. yüzyılda Karabağ ve

Gencebasar bölgelerine yerleşmiş olan bu boy, bir süre sonra güneye doğru ilerleyerek Erdebil'e yerleşmiş ve burada "Şahsevenler" adını almıştır. Kars'taki Ayrım boyu, 66 köyden oluşmakta olup özellikle Iğdır'ın Tuzluca ilçesinde yoğunlaşmıştır (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Bayat Boyu: Bayat boyu, hem Kuzey hem Güney Azerbaycan'da, Türkiye'de ve Irak'ta geniş bir alana yayılan bir Türk boyudur. Kars'ta Tohançalı köyüne yerleşmişlerdir (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Avşar Boyu: Anadolu Türkmenlerinin en büyük boylarından biridir. Kars'ta birkaç büyük bölgede yerleşmişlerdir. Ancak millî kimliklerini koruyamamış ve Kürtlerle karışmışlardır (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Muğan Boyu: İsmiyle uyumlu olarak Muğan bölgesinden göç ederek Kars'a yerleşmiş bir grubu temsil etmektedir (Caferoğlu, 1995, s. 20).

Kars'ın Genel Türk Nüfusu: Bu nüfusun bir kısmı geçmişte Azerbaycan'a göç etmiş ancak daha sonra tekrar bu bölgeye geri dönmüşlerdir. Bu nedenle, Kars Türklerinin özgün konuşma özellikleri Azerbaycan Türkçesi batı ağızlarının dil özelliklerine daha yakındır (Caferoğlu, 1995, s. 13).

Belirtilen ağızlarda genizli *ñ* yaygındır. Örneğin:

"Göz der ki: *Hınay ñ getir an, Barmağın batır aña, Eđer çok ciniñ çıkarsa, Molluyu muhtarı getir aña*" (Hasan Hasanoğlu, Karakoyunlu Boyu) (Caferoğlu, 1995, s. 8).

"*Nene, seniñ o iman dağarcığıña kurban olayım.*" (Kiraz Maçavel, Koyundere Köyü) (Caferoğlu, 1995, s. 56).

Edirne Ağızlarında Genizli *ñ* Sesinin Durumu

Tanım ve Tarihî Arka Plan:

Türk kavimlerinden Hunlar ve Alanlar, MS IV. yüzyılda Dobruca'dan geçmişlerdir. Bunlardan sonra VI. yüzyılda Avarlar bölgeye gelmiştir. Bugün Volga boyunda yaşayan Bulgar Türklerinden 40 bin kadar kişi, VII. yüzyılda kralları Asparuh önderliğinde Tuna Nehri'ni geçerek Dobruca'ya yerleşmiştir. Daha sonra Oğuzlar (Guzlar), Kumanlar ve Peçenekler de bu bölgeye gelmiştir. 1124 yılında Moğollar tarafından mağlup edilen Rus-Kuman ittifakının bir parçası olan Oğuzlar, aileleriyle birlikte Tuna'yı geçmek zorunda kalarak Dobruca'ya yerleşmiştir. Dobruca'daki Türk boyları, Peçenekler, ilk Bulgarlar ve Deliorman'da yaşayan diğer Türk boylarıyla karışmıştır (Kalay, 1998, s. 29).

Edirne bölgesinde bugün Kaçkarlar ve Dağlılar gibi Türk boylarının torunları yaşamaktadır. Ayrıca Naldöken, Tanrıdağı, Vize, Kocacık, Ofçaboyu ve Selanik Türkmenleri de bu bölgede

bulunmaktadır. Bunun yanında, Müslümanlığı kabul ederek asimile olmuş Pomaklar da bölgede yaşamaktadır.

Edirne ağzında genizli ń sık kullanılmaz. Ancak, şivede “y-ğ-k” ses değişimi gözlemlenir: Sırıyı → Sırığı, Yaprayı → Yaprayağı (Kalay, 1998, s. 39).

Arpaçay Ağzlarında Genizli ń kullanımı

Arpaçay ağzlarında genizli ń sık şekilde kullanılmaktadır. Bölgenin betimlemesi Kars ağzlarının betimlemesinde verilmiştir. Azerbaycan Türkçesi batı diyalektlerinin dil özellikleri ile benzerlikler Arpaçay ağzında rastlanır. Örneğin: “*Yengə*” (yenge) kelimesindeki ng sesinin güçlü şekilde korunması, bu dilsel yakınlığın göstergesidir (Olçay-Ercilasun-Aslan, 1998).

Adana ve Osmaniye Ağzları

Adana ve Osmaniye Tarihi:

Bölgeye ilk Türkler, Malazgirt Savaşı’ndan 250 yıl önce, MS 800’lü yıllarda gelmiştir (Yıldırım, 2006, s. 8). Bölgeye yerleşen Türk beylerinin adlarına sikke basılmıştır. Amaçur, Bilge Çur vb. 1071’den sonra “Navakiye Türkmenleri” adıyla anılan Türk boyları bölgeye yerleşmiştir. XIX. yüzyıla kadar nüfusu az olan bu bölgede, bugün Adana ve Osmaniye’deki Türk nüfusu 2 milyona ulaşmıştır. Nüfusun büyük kısmını XIX. yüzyıla kadar bu bölgelere yerleşen Türkmen/Yörük boylarının temsilcileri oluşturmaktadır.

Adana ve Osmaniye Ağzlarının Ses Özellikleri:

Standart Türkiye Türkçesinde artık kullanılmayan genizli ń, Osmaniye ağzlarında aktif olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bazen genizli ń’nin düşmesine rastlanır, bu durumda kendisinden sonra gelen ünlü genizli özelliğini korur: “*so_ra, sa_, o_a, bu_a, yala_uz*” (Yıldırım, 2006, s. 68).

Bölge şivelerinde, “k-ğ” ve “ńğ” gibi ses değişimleri tipiktir. Örneğin, *soğra, oğünde* gibi kelimelerde bu değişimler görülebilir. Ayrıca, “ğ-v” ses değişimi de yaygındır: *öv, söv, dovra* gibi örneklerde bu değişim kendini gösterir. Diğer ses değişimleri de şunlardır “k-ğ-y”: *biyen, yörüün, deyil* gibi kelimelerde bu değişim görülür. “k-ğ-er”: *er-eger* gibi kelimelerde bu tür bir değişim vardır. “ń-y” Ses Değişimi: *başıńı → başıyı, garadaşıńı → garadaşıyı* gibi örneklerde bu değişim gözlemlenir (Yıldırım, 2006, s. 121).

Güney-Batı Anadolu Ağzları

İzmir, Uşak, Eşme, Alaşehir, Kula, Gördes, Demirci bölgelerini kapsayan bu alanda genizli ń sesi aktiftir. Eski Türkçede olduğu gibi, bu ağzlarda genizli ń sesi güçlü bir şekilde korunmuştur. Örnekler: *beziń, dünüń, vesin, mińar* gibi kelimelerde genizli ń etkisi görülmektedir.

Ayrıca, “l, r, n, n, nq” sesleri, sesli harfe geçiş noktasında cızırtılı bir şekilde çıkmaktadır. Şivede “g-y” ve “g-v” ses değişimleri de karakteristiktir (Korkmaz, 1994, s. 70-71).

Zeynep Korkmaz, ağızların fonetik yapısını şöyle tanımlar: "Öndamak genizli ń ve arka damak n sesleri, Eski Türkçede olduğu gibi bu ağızlarda da güçlü bir şekilde korunmuştur." (Korkmaz, 1994, s. 56).

Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları

Doğu Anadolu ve Fırat havzasındaki Türk varlığı, Malazgirt Savaşı'ndan çok daha eskiye dayanmaktadır. Fırat havzası, Sakalar ve Persler arasında paylaşılmaya çalışılan bir bölgedir. Hun Türkleri 395 yılında Erzurum, Karasu-Fırat boyunca ilerleyerek Malatya'dan Antalya'ya kadar gitmiş, aynı yolu takip ederek tekrar Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Ayrıca, Hazar Türklerinin Fırat havzasına göçleri de olmuştur. Bizans'ın V. yüzyıldan itibaren Sasaniler ve Müslüman Arapların baskınlarına karşı bir savunma hattı kurarak bu bölgeye yerleştiği Türkler, bu bölgedeki varlıklarını güçlendirmiştir (Yuvalı, 1986, s. 1-10). Ancak, günümüzde bu bölgelerde genizli ń sesi aktif değildir (Buran, 1997, s. 48).

Erzurum Yöresi Ağızları

Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında genizli ń sesinin yaygınlığı, bu bölgenin tarihsel ve demografik özellikleriyle yakından ilişkilidir. Bu ağızların şekillenmesinde bölgenin stratejik konumu ve tarih boyunca farklı Türk boylarına ev sahipliği yapması etkili olmuştur. Erzurum ve çevresi Hunlar, Avarlar ve Göktürkler gibi erken Türk topluluklarının göç yolları üzerinde bulunmuş; Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise Türk nüfusunun yoğun olduğu bir bölge haline gelmiştir.

Erzurum ağzında eski Türkçeye kıyasla daha fazla “n/g/ğ” seslerinin parçalandığı görülmektedir. Bazen ünsüzlerden biri düşmüş ya da iki ünsüz birleşmiş durumdadır. İki ünlü arasında “ğ” ve “v” sesleri, “g” sesine dönüşmüştür. Genizli ń bazen “nq” birleşik ünsüzü şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Gemalmaz, 1995, s. 150).

Günümüzde Erzurum ve çevresindeki ağızlarda genizli ń sesi, halk arasında kullanılan deyimlerde ve türkülere yansıyan ağız özelliklerinde görülmektedir. Örneğin:

“Erzurum dağları kar ile boran, Gel ağlatma beni gurbaniń olam.”

Gemalmaz, “ng” sesinin parçalanmasını şu şekilde yorumluyor:

Eski Türkçenin “ng” ünsüzü ayrıştığında ortaya çıkan “n” ve “g” ünsüzlerinden n ünsüzünün düşmesi hâlinde Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak bir “ń-y” değişimiyle karşılaşmış oluruz: Diyne-din-e göynim-göńlüm vb. (Gemalmaz, 1995, s. 179).

Neşehir ve Etrafı Ağızları

XVIII. yüzyılda bu bölge, Yörük ve Türkmen boyları yoğun bir şekilde yerleşmiştir. Bölgede etnik yapı şu şekildedir:

Oğuz boyu (hangisine ait oldukları belli değildir),

Gebran adı verilen gayrimüslimler,

Göçebe Türkmenler.

Bu Türkmenler, Hristiyanlaşmış veya Türkçe konuşan Hristiyanlar olabilir, ancak kesin olarak “ñ-k” Türk dilini konuşuyorlardı (Korkmaz, 1994, s.7).

Zeynep Korkmaz, bu bölgede genizli ñ ile ilgili şunları yazmıştır:

Birleşik bir damak sesi olan ñ ünsüzünün, Göktürk yazıtlarından başlayarak Türkçenin türlü kollarında “ñ-n” ve “ñ-g” yönlerindeki değişimler ile çözüntüye uğradığı bilinmektedir. Bu bölgede de bu değişimi, “ñ-g” olayından sonra “ğ-y” şeklinde ayrıca gerçekleşmiştir: *ağna (aňla), oğa (oňa)* gibi örneklerde olduğu gibi. eğişildir (Korkmaz, 1994, s. 88).

Bu, genizli ñ sesinin parçalanma sürecinin uzun zaman önce başladığını gösterir.

Ordu Yöresi ve Etraf Ağızları

Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'nun ilk Türk beyliklerinden biri olan Danişmendler Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kayseri, Malatya ve Gümüşhane bölgelerinde etkili olmuştur. Bu beyliğin varlığı, 1178'de Anadolu Selçukluları tarafından sonlandırılmıştır. Bu dönemin ardından, bölge tamamen Selçuklu egemenliğine geçmiştir. Ayrıca, bölgeye Türk boylarının yerleştiği ve Oğuz boylarının bu beyliği oluşturduğu belirtilmektedir. Bu dönemde, Oğuz boylarının egemenliği hâkim olsa da hangi boyların yoğunlukta olduğu belirlenmemiştir.

Ordu yöresinde, toponimlere dayanarak Çepniler boyunun çoğunlukta olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca, Eymur, Karkın, Alayund, Bayat, Bayandır gibi toponimler, Türk boylarının adlarını belirlemeye yardımcı olmaktadır.

Bölgede genizli ñ sesi aktif olmasa da parçalandıktan sonra ortaya çıkan ses geçişleri dikkat çekicidir: g ve ğ sesleri v sesine dönüşebilir: *dovuz~donuz, siyek~sinek, sıvmaz~sığmaz* gibi örneklerde olduğu gibi. Sağır nun, daha çok Sivas ve Tokat şivelerinde hissedilmektedir (Demir, 2001, s. 46).

Yöntem

1. Dilsel İnceleme: Çalışmada, Eski Türkçeden modern Türk dillerine kadar "genizli ğ" sesinin tarihsel gelişimini ve coğrafi varyasyonlarını analiz etmek için fonetik ve dilbilimsel analiz yöntemlerini kullanmıştır.
2. Bölgesel Çeşitlilik: Türk lehçelerinin bölgesel ağızlarındaki "genizli ğ" sesi üzerine karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır.
3. Yazılı Kaynakların İncelemesi: "Kitâb-ı Dede Korkut" gibi eski yazılı kaynaklar incelenerek ses değişimlerinin tarihsel süreçteki yansımaları değerlendirilmiştir.
4. Dil ve Tarih İlişkisi: Göçler ve etnik süreçlerin bu sesin dönüşümündeki etkilerini anlamak amacıyla tarihsel bağlamlar ele alınmıştır.
5. Karşılaştırmalı Çalışma: Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasında genizli ğ sesinin kullanımı karşılaştırılmıştır.

Bulgular

- Ses Değişimi: Genizli ğ sesi, bazı ağızlarda tamamen kaybolmuş, bazı ağızlarda ise başka seslere (örneğin "ng", "ñ", "y", "ğ", "v") dönüşmüştür.
- Bölgesel Çeşitlilik:
- Batı Azerbaycan ağızlarında genizli ğ sesi aktif şekilde kullanılmaktadır.
- Doğu ve Kuzey bölgeleri ağızlarında bu ses kaybolmuş ya da başka seslere dönüşmüştür.
- Tarihsel ve Etnik Etkiler: Göçlerin ve tarihsel süreçlerin, ses değişimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.
- Yazılı Kaynaklar: "Kitab-ı Dede Korkut" gibi metinlerde genizli ğ sesinin korunmuş veya değişime uğramış hâli örneklendirilmiştir.
- Dilsel Çeşitlilik: Bu sesin varlığı ve dönüşümü, Türk dillerinin tarihsel ve coğrafi farklılıklarını anlamada önemli bir anahtar olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

1. Türkiye Türkçesinin şivelerini incelediğimizde, genizli ğ sesinin kullanım sıklığının her ağza göre değişkenlik gösterdiğini ve sabit olmadığı sonucuna varıyoruz. Genizli ğ sesi birçok ağızda korunmuş olsa da daha fazla yerde parçalanmış, kaybolmuş veya yerine başka seslerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur: Doğu Anadolu ağızlarında (Kars, Iğdır, Erzurum, Çorum vb.), Arpaçay, Adana, Osmaniye, Güney-Batı Anadolu ağızlarında (İzmir, Uşak, Eşme, Alaşehir, Kula, Gördes, Dêmirci vb.), Nevşehir ve çevresindeki ağızlarında genizli ğ korunmuştur. Edirne, Keban, Baskil ve Ağın, Ordu ve çevresindeki ağızlarında genizli ğ ya kaybolmuş ve kendisinden

sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir. Genizli ń sesi aşağıdaki ses değişimleriyle karşılaştırılmıştır:

Nq - ń - q~g

G – y - v

g~ğ

ğ~v

n~m

2. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında genizli ń sesi ve bununla ilişkili sesler (ń, nq) tarihsel bir gelişimin izlerini taşır. Ağızlar arasında belirgin farklılıklar gösteren bu ses, hem dilsel çeşitliliğe hem de tarihsel göçlerin ve etkileşimlerin etkisine işaret eder. Özellikle Batı ağızlarında sık kullanılan bu ses, Doğu bölgelerinde neredeyse tamamen kaybolmuştur.

Öneriler

1. Bölgesel Araştırmaların Derinleştirilmesi: Genizli ń sesinin farklı Türk lehçelerinde nasıl evrildiği üzerine daha kapsamlı saha çalışmaları yapılmalıdır. Bu, Türk dilinin bölgesel farklılıklarını daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır.
2. Yazılı Kaynakların Dijitalleştirilmesi: Eski Türk metnelerindeki ses değişimlerini daha ayrıntılı incelemek için yazılı kaynaklar dijitalleştirilmeli ve analiz edilmelidir.
3. Fonetik ve Etnografik Çalışmaların Birleştirilmesi: Ses değişimlerinin etnik ve kültürel bağlamlarını anlamak için fonetik analizler etnografik çalışmalarla desteklenmelidir.
4. Eğitim ve Koruma Çalışmaları: Özellikle genizli ń sesinin aktif olarak kullanıldığı bölgelerde, bu dil özelliğini korumak ve genç nesillere aktarmak için dil eğitimine yönelik projeler geliştirilmelidir.
5. Dil ve Göç İlişkisi Üzerine Çalışmalar: Göçlerin ve tarihsel-etnik etkileşimlerin dil üzerindeki etkisini anlamak için genizli ń sesi gibi belirgin dil özellikleri üzerinden analizler yapılmalıdır.

Kaynakça

Abdullayev, F. A. (1967). *Horezm Ağızlarının Fonetigi*. Taşkent: Fan.

Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Basım Evi.

Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Kabalıcı.

Dilaçar, A. (2020). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Kalay, E. (1998). *Edirne İli Ağızları*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Basım Evi.

Korkmaz, Z. (1994). *Güney Batı Anadolu Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.

Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammeri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Yayınları.

Mustafa, A., & Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaben, A. V. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Olca, S., Ercilasun, A. B., & Aslan, E. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Şçerbak, A. (1970). *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Институт языкознания АН СССР – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние.

Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Hava Yolları Basım Evi İşletmeciliği.

Yuvalı, A. (1986). *Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri*. *Türk Kültürü*, Ocak, 1-10.